

следовательность и нерешительность Рады при решении социальных вопросов явились причиной падения ее влияния в массах, а створ с кайзеровской Германией обернулся национальной трагедией для украинского народа.

В. Р. Ковалюк (Львів)

Західна Україна на початку другої світової війни

Відтворюється картина дипломатичної та військової боротьби за територію Західної України, що розгорілася у вересні 1939 р. внаслідок реалізації умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р.

Вересневі події 1939 р. на Західній Україні привертають увагу радянських і зарубіжних істориків. У післявоєнний період опубліковано ряд праць, присвячених цій проблемі. Проте воєнні дії тих вересневих подій у них майже не розглядаються. Виняток становлять невеликі праці ювілейного характеру та стаття Д. М. Бурлуцького, надрукована в «Українському історичному журналі»¹. Ці дослідження, однак, більше підпорядковані обґрунтуванню певних пропагандистських постулатів, ніж всебічному висвітленню подій того часу.

В даній статті робиться спроба на основі нових архівних документів та ряду інших матеріалів відтворити об'єктивну картину вересневих подій 1939 р. на західноукраїнських землях. Ці події були, як відомо, результатом несподіваного, на перший погляд, поєднання зусиль Берліна і Москви. Не будемо спинятися на комплексі причин, що спонукали радянське керівництво на угоду з Гітлером, оскільки це питання ґрунтовно висвітлено вітчизняними авторами². Ми ж розглянемо важливу для нас проблему, що залишилася поза увагою дослідників, а саме: який вплив на укладення радянсько-німецького пакту, особливо таємного протоколу, справило українське питання?

Згода Гітлера на приєднання до СРСР частини польських та румунських земель зводила нанівець вкрай неприємну для Сталіна ймовірність створення на західних кордонах його держави незалежної Української республіки, яка б мала негативний вплив на Радянську Україну. Реакція Кремля на подібну перспективу виявилася, зокрема, під час існування Карпатської України наприкінці 1938 — на початку 1939 рр., коли «спільна біда» привела навіть до деякого поліпшення відносин між Москвою і Варшавою. Обидві сторони побоювалися втратити своїх українців внаслідок підтримки Німеччиною планів українських самостійників. Це підтверджує думку американського історика Василя Дмитришина, що «стурбованість Сталіна з приводу національної (української — В. К.) проблеми відіграла важливу роль

¹ Советская Армия и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР в составе СССР / С. М. Подишук, А. Н. Кантемиров, Л. М. Лось.— Львов, 1989; Napaść Sowiecka i okupacja polskich ziem wschodnich (wrzesień 1939).— Londyn, 1987; Суган В. К. Кресу в огни: Война польско-совиетская 1939.— Warszawa, 1990; Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) // УІЖ.— 1979.— № 5.— С. 17—25.

² Об итогах работы комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 года: Доклад на втором Съезде народных депутатов СССР, 23.12.1989 // Яковлев А. Н. Реализм — земля перестройки: Избранные выступления и статьи.— М., 1990.— С. 518—534; 1939 год: Уроки истории.— М., 1990; Волков С. В., Емельянов Ю. В. До и после секретных протоколов.— М., 1990.

в укладенні нацистсько-радянського пакту від 23 серпня 1939 р.»³ З іншого боку, цей фактор не слід також перебільшувати, оскільки ставки у тодішній військово-дипломатичній грі були набагато вищими.

Отже, за тиждень до гітлерівського нападу на Польщу другим пунктом таємного протоколу встановлювалося: «У разі територіально-політичних змін в областях, що входять до складу Польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сан»⁴.

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу. 6 вересня розпочалася часткова мобілізація у семи західних військових округах Союзу РСР. На базі приведених у бойову готовність Київського та Білоруського округів створювалися управління фронтів. 9 вересня були представлені плани операцій армійських груп на Західній Україні⁵.

З німецької і радянської сторін виношувалися плани розіграти «українську карту». Рейх спирався на свої особливі стосунки з Організацією українських націоналістів (ОУН). Дослідник українського націоналізму Джон Армстронг писав: «Всі, хто мріяв про незалежну соборну Україну, розуміли, що вона може з'явитися тільки із серії катастрофічних змін у Східній Європі. Єдиною подією, яка могла б викликати такі перетворення, була велика війна»⁶. Тому ініціатор такої війни — Німеччина — ставала природним союзником ОУН. Гітлер, у свою чергу, намагався використати українців для дестабілізації атакованої ним Польщі.

Коли влітку 1939 р. назрівав німецько-польський конфлікт, у колах львівської «Молодої громади», що об'єднувала колишніх старшин Української галицької армії, виникла ідея підняти з початком війни загальне антипольське повстання в Галичині. Крайова екзекутива ОУН звернулася у цій справі до Проводу українських націоналістів за кордоном. Голова Проводу Андрій Мельник розраховував, що Німеччина підтримає повстання і допоможе створенню українського державного формування. Проте неодноразові звернення до німецького уряду, який уже вирішив віддати права на Східну Польщу Радянському Союзу, зрозуміло, позитивних результатів не дали. Тому Провід направив Крайовій екзекутиві вказівку про те, що в разі війни повстання не піднімати, але тримати бойовиків у повній готовності, насамперед, враховуючи можливість насильства з боку поляків⁷.

Не давши Мельникові жодних гарантій, гітлерівці продовжували експлуатувати «українську тему». Як свідчать матеріали Нюрнберзького процесу та записки шефа німецької контррозвідки Фрідріха В. Канаріса, останній мав вказівки від міністра закордонних справ Іоахіма фон Ріббентропа підготувати за допомогою ОУН протипольські й протиеврейські погроми у Західній Україні⁸. Під час воєнних дій у Польщі німецькі інформаційні агентства активно поширювали відомості про заворушення серед українського населення. 12 вересня, наприклад, повідомлялося: «...Серед українського населення у Східній Галичині зростає антипольський рух. Вважають, що неминучим є

³ Dmytryshyn Basil. *Moscow and the Ukraine, 1918—1953: A Study of Russian bolshevik nationality policy.*— New York, 1956.— P. 167.

⁴ Год кризиса, 1938—1939: Документи и материалы. В 2-х т.— М., 1990.— Т. 2.— С. 321.

⁵ История второй мировой войны, 1939—1945: В 12 т.— М., 1974.— Т. 3.— С. 355—356; ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 105, арк. 33.

⁶ Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism, 1939—1945.*— New York, 1963.— P. 26.

⁷ Мірчук Петро. Нарис історії Організації українських націоналістів.— Мюнхен, 1968.— Т. 1.— С. 584—585.

⁸ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8 т.— М., 1989.— Т. 3.— С. 160; Прокоп Мирослав. Українські самостійницькі політичні сили в другій світовій війні // Сучасність.— 1985.— № 10.— С. 77.

збройне повстання». Або: «Східна Галичина охоплена повстанням... У районах між Коломиєю та Снятином українські селяни підпалили багато маєтків польських поміщиків»⁹.

Все це німецька дипломатія використовувала ще й для тиску на Радянський Союз з метою спонукати його до якнайшвидшого початку воєнних дій проти Польщі. Це, з одного боку, полегшило б виконання вермахтом стратегічного завдання — остаточного розгрому польської армії, з іншого, — ослабило б позиції нашої країни як опонента Німеччини у майбутньому. У телеграмі послу в Москві Фрідріху фон дер Шуленбургу 15 вересня Ріббентроп висловлював призначену для Сталіна думку: «Якщо не розпочнеться російська інтервенція, неминуче постане питання про те, чи не утвориться в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політична пустка. Оскільки ми, зі свого боку, не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях, крім того, що є необхідним для воєнних операцій, то без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав»¹⁰. Прозорий натяк стосувався, звичайно, насамперед Західної України. Що ж до підкресленої відданості Німеччини підписаній з СРСР угоді («не маємо намірів здійснювати будь-які політичні чи адміністративні дії на цих територіях»), то в дійсності це виглядало зовсім не так.

На нараді у Гітлера 12 вересня Ріббентроп і начальник штабу верховного головнокомандування Вільгельм Кейтель вели мову про можливість поділу Польщі на окремі регіональні утворення, маючи на увазі, зокрема, створення під протекторатом Німеччини західноукраїнської держави. Найбільший ентузіазм з приводу цієї ідеї виявляло саме військове командування¹¹. Забігаючи наперед, зазначимо, що лише після того, як з Польщею було покінчено і 28 вересня в Москві була підписана угода про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною, Міністерство закордонних справ останньої офіційно виступило за припинення пропаганди з українського питання¹².

Напевно, не в останню чергу під впливом погрозових умовлянь Ріббентропа від 15 вересня у Кремлі наважилися, нарешті, розпочати свою збройну акцію, так і не дочекавшись повідомлень про падіння Варшави чи про втечу польського уряду за кордон, що дозволило б найкращим чином «зберегти обличчя». Близько другої години ночі 17 вересня Сталін особисто відредагував текст ноти про перехід кордону радянськими військами, враховуючи побажання присутнього при цьому Шуленбурга. Через годину цю ноту було зачитано польському послу в Москві Вацлаву Гржибовському, а потім розіслано усім основним посольствам.

У ноті, зокрема, писалося: «Радянський уряд не може... байдуже ставитися до того, що єдинокровні брати — українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Через такі обставини Радянський уряд дав розпорядження Головному Командуванню Червоної Армії дати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії»¹³. Характерними нюансами, на думку історика з Канади Ореста Субтельного, були навіть назва угруповання Червоної Армії, що переходило Збруч, — Український фронт, та підвищене командуючого — Тимошенко¹⁴.

⁹ Цит. за: Правда (орган ЦК ВКП(б)).— 1939.— 13 сент.

¹⁰ Documents on Polish-Soviet Relations, 1939—1945.— London, 1961.— Vol. 1.— P. 44—45.

¹¹ Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933—1939 гг.).— К., 1983.— С. 236.

¹² Там же.— С. 237.

¹³ Внешняя политика СССР: Сборник документов.— М., 1946.— Т. 4.— С. 448.

¹⁴ Subtelny Orest. Ukraine: A History.— Toronto, 1988.— P. 454.

Напередодні виступу радянських військ пересувна друкарня фронтової газети видрукувала 120 тис. листівок із зверненням командуючого Українським фронтом С. К. Тимошенка до робітників і селян Західної України. Листівки були негайно відправлені до авіачастин і наступного дня вже розкидалися над містами та селами. У зверненні, зокрема, відзначалося: «Забирайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї, наші брати, ми з вами! Нехай живе великий вільний український народ!»¹⁵. Зарубіжний український дослідник Мирослав Прокоп вважає, що «українське населення не дало зловити себе на цю московську провокацію»¹⁶. Американський професор польського походження Ян Гросс дотримується протилежної думки: «Заклики відплатити за кривди потрапляли у сприятливий ґрунт»¹⁷. Більшість джерел свідчить, що рацію скоріше має другий.

З початком війни ворожість українців до Польської держави ставала більш відкритою. У відповідь — масові арешти. Тисячі українців опинилися в концтаборі «Береза-Картузька». Але найгірше розпочалося, коли відступаючі під тиском вермахту польські частини почали розправлятися з українським населенням. За свідченням історика ОУН Петра Мірчука, найбільші збройні сутички українських бойовиків з польськими військами й поліцією сталися на Миколаївщині, Щиреччині та Стрийщині. 10 вересня на Миколаївщині спалахнуло невелике повстання. Було знищено польську охорону залізничного моста біля Розвадова, роззброєно поліцію в десяти селах. На придушення цього заворушення з Жидачева вирушило близько 600 поліцейських. У ході триденних боїв поляки підпалили села Надітичі та Дем'янка, зрущалися над селянами. В ніч з 11 на 12 вересня оунівці під керівництвом Льва Шанковського роззброїли близько 500 польських солдатів, розміщених у селах Ставчани й Оброшин (Щиреччина). 14 вересня у тому ж районі відбувся успішний для українців бій за Бартатів. 11 вересня у районі Стрия було роззброєно польські підрозділи. Однак незабаром сюди підійшли відступаючі польські війська і зруйнували кілька українських сіл, а с. Дуліби спалили¹⁸.

Жорстокість «пацифікаторів» стала ще лютішою після того, як на територію Польщі вступила Червона Армія. У Тростянець (Волинське воєводство) через два дні після того, як місцеві селяни звели триумфальну арку для зустрічі радянських військ, увірвалася польська частина, замордувала десятьох українців і підпалила село. У Турці (Львівське воєводство) селян закопували в землю живими, катували жінок і дітей. Селище Жукотин Турківського повіту (139 господарств) було спалено¹⁹. Таких прикладів можна наводити безліч.

У міру того, як польські сили слабшали і надходили радянські війська, жертвами дедалі частіше ставали поляки, бо насильство породжує насильство. Про це йдеться у спогадах поляків, яким пощастило врятуватися під час нападів розлючених українських селян²⁰.

Такою була загальна ситуація, що виникла на західноукраїнських землях внаслідок поразки Польської держави і пропаганди з боку Німеччини та СРСР, які ділили територію цієї держави між собою.

¹⁵ Червона Україна (щоденна газета Політуправління Українського фронту).— 1939.— 17 верес.

¹⁶ Прокоп Мирослав. Українські самостійницькі політичні сили в другій світовій війні // Сучасність.— 1985.— № 10.— С. 77.

¹⁷ Gross Jan T. Revolution from Abroad. The Soviet Conguest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia.— Princeton, New Jersey, 1988.— P. 37.

¹⁸ Мірчук Петро. Нарис історії Організації українських націоналістів.— Мюнхен, 1968.— Т. I.— С. 586—587.

¹⁹ Gross Jan T. Revolution from Abroad.— Princeton, New Jersey, 1988.— P. 20; Держ. арх. Львів. області, ф. Р-221, оп. 1, спр. 380, арк. 420.

²⁰ Gross Jan T. Revolution from Abroad.— Princeton, New Jersey, 1988.— P. 37—38.

Спробуємо тепер відтворити картину дій регулярних армій сторін, що розгорталися на цьому терені.

На час виступу радянських військ (16—17 вересня) частини вермахту на ділянці фронту, географічно відповідній Західній Україні, займали такі передові позиції (з півночі на південь):

— Люблін, південний схід від Любліна, Замостя. Звідси передові дивізії 10-ої армії просувалися на Холм-Влодаву, щоб незабаром оточити значну кількість польських військ на обширній території на схід від Варшави;

— на захід від Томашова-Любельського на шляху до Рави-Руської (включно). Напрямок дальшого наступу — на Устилуг та Володимир-Волинський;

— Янів, на схід від Яворова; напрямок наступу — Львів;

— на схід від Самбора; великі сили вийшли до західного передмістя Львова;

— підходи до Дрогобича.

Очевидно, що німецько-фашистські армії вже опинилися значно на схід від Вісли й Сана, тобто лінії, що обмежувала сферу інтересів Німеччини.

Польські сили у Східній Галичині та на Волині склалися в основному із запасних підрозділів і решток з'єднань, які відступили після виснажливих боїв або вирвалися з німецького оточення. Маса резервів була неозброєна. На Волині після переїзду з Любліна до Ковеля командуючого II-го корпусного округу бригадного генерала Мечислава Сморовицького активно йшло переформування й озброєння небоєздатних частин. Проте в цілому становище було розпачливим: деморалізовані війська, перехоплений ворогом транспорт із зброєю з головного арсеналу у Ставах під Дембліном, скупченість різних штабів, які через відсутність належного зв'язку віддавали суперечливі накази.

Головнокомандуючий маршал Едвард Ридз-Смігли наказав відійти усім боєздатним одиницям до Станіславівського воеводства з тим, щоб зайняти оборону на рубежі річок Стрий — Дністер. Останній варіант (якщо не вдасться втримати лінію оборони під західним кордоном, а згодом по Віслі — Сану) плану (оборона перед німецькою агресією) перед війною передбачав утримувати клаптик території на південному сході Польщі по можливості до очікуваного рятівного удару Франції проти Німеччини із заходу. Тому на Станіславівщину, поближче до румунського й угорського кордонів, в Коломию, Косів, Кути виїхали президент Ігнацій Мосціцький, уряд Феліціана Славої-Складковського, головнокомандуючий і штаб польського війська, очолюваний генералом Вацлавом Стахевичем. Там і застали їх перші звістки про перехід східного кордону Червоною Армією 17 вересня 1939 р. о 4 годині ранку (о 5-й за московським часом).

До складу Українського фронту, який напередодні завершив зосередження військ у прикордонній смузі, входили 5-та армія комдива І. Г. Советнікова, 6-та комкора П. І. Голикова, 12-та командарма 2-го рангу І. В. Тюленева, 15-й окремий стрілецький корпус, 13-та авіабригада. Всього у розпорядженні командуючого фронтом командарма 1-го рангу С. К. Тимошенка та начштабу комбрига М. Ф. Ватутіна налічувалося 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків Резерву головного командування²¹.

Безпосередньо у прикордонній смузі їм протистояв підпорядкований польському Міністерству внутрішніх справ Корпус охорони прикордоння (КОР) під командуванням бригадного генерала Вільгельма

²¹ ЦДАРА СРСР, ф. 25880, оп. 4, «Передмова», с. 7; Советская Армия и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР в составе СССР: События и факты.— Львов, 1989.— С. 13.

Орлика-Рюкерманна. На ділянці Українського фронту Корпус мав три полки — «Сарни», «Рувне» та «Подоле», до складу яких входило 10 батальйонів, 3 дивізії й один ескадрон кавалерії²². Завязті сутички зав'язалися, коли радянські прикордонні застави за наказом польового командування атакували польські стражниці й охорону переправ через Збруч для забезпечення безперешкодного проходження основних сил через кордон. На ділянці наступу 6-ї армії о 5-й годині ранку (час московський) був захоплений Волочиський міст і через півгодини передові частини розгорнули наступ на правому березі Збруча²³. 49 прикордонників Київського округу за відвагу в цих сутичках були представлені до урядових нагород²⁴.

Переїшовши кордон, радянські війська скеровувалися:

5-та армія — на Рівне — Луцьк — Ковель; 6-та — на Тернопіль — Львів — Перемишль; 12-та армія — на Стрий — Дрогобич і на Станіславів.

Для швидкого просування на захід у кожній армії були створені спеціальні рухливі групи, які склалися: у 5-ї армії з двох танкових бригад; у 6-ї — з 2-го кавалерійського корпусу та 24-ї танкової бригади; у 12-ї — з 4-го і 5-го кавалерійських, 25-го танкового корпусів і двох танкових бригад. На кінець першого дня наступу радянські війська просунулися на захід на 70—100 км, зайняли Рівне, Дубно, Збарж, Тернопіль, Чортків. Лівим флангом вийшли на лінію річок Стрипа — Дністер між Бучачем і Заліщиками.

Внаслідок втручання Радянського Союзу план Ридза-Смігли щодо оборони на рубежі рік Стрий — Дністер, і так приречений на невдачу бездіяльністю західних союзників, відпадав повністю. Польські стратегічні концепції взагалі не розглядали ймовірності оборони проти Німеччини і Радянського Союзу одночасно. Тим більше це було неможливо тепер, коли Червона Армія відрізала основній масі польських військ відхід на єдиний рубіж оборони. Після наради з прем'єром уряду та міністром закордонних справ Юзефом Бекком у першій половині дня 17 вересня Головнокомандуючий прийняв рішення про евакуацію державних структур і якнайбільшої кількості військ на територію Франції через Румунію й Угорщину.

З'єднання Червоної Армії перед переходом кордону одержали вказівку від вищого політичного керівництва Радянського Союзу «не допускати прямих фронтів дій, діяти шляхом обходу з флангів, оточення і розкладу польської армії», а також наказ від наркома оборони К. Є. Ворошилова не застосовувати зброї проти тих польських частин, які не чинитимуть опору. Заборонялися артобстріл та бомбардування населених пунктів²⁵. У зв'язку з цим у прийнятих вранці 17 вересня Штабом польського головного командування повідомленнях відзначалося, що «радянські частини не стріляють». Ридза-Смігли розраховував, що це дасть можливість військам з Волині і Львівщини пробитися до південного кордону. «За цих умов, — пояснював начштабу генерал Стахевич у письмовому наказі генералові Казімежу Соснковському, який вів бій з німцями в Янівських лісах на північний захід від Львова, — головнокомандуючий постановив, щоб усі армії, маршові частини і транспорти просувалися найближчими шляхами до Румунії та Угорщини. Як до цього часу, то радянські війська не ата-

²² Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowiecka, 1939 r. — Londyn, 1987. — S. 54.

²³ ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 105, арк. 3.

²⁴ Пограничные войска СССР, 1939 — июнь 1941 гг.: Сб. документов и материалов. — М., 1970. — С. 269.

²⁵ ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 17, арк. 146; Вестник Министерства иностранных дел СССР. — 1989. — № 18. — С. 39; Бурлуцький Д. М. Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію (вересень 1939 р.) // УІЖ. — 1979. — № 5. — С. 20.

кують наших частин, що має бути використане для прискорення відступу до Румунії й Угорщини»²⁶.

О 21.40 в ефірі лунав наказ Ридза-Смігли, який вимагав: «З більшовиками не битися, хіба що в разі нападу з їхнього боку або спроби роззброєння частин. Завдання Варшави та міст, котрі мали боронитися перед німцями,— без змін. Міста, до яких підйдуть більшовики, повинні вступити з ними у переговори у справі виходу гарнізонів до Угорщини чи Румунії»²⁷.

Тим часом надійшла звістка, що передовий загін радянських танків, форсувавши Дністер, зайняв Заболотів (20 км від Коломиї). Незабаром після цього, біля 23-ої години, Головнокомандуючий польських військ (як і інші лідери держави) перейшов за кордон.

На другий день наступу на південному фланзі Українського фронту 23-тя танкова бригада 12-ої радянської армії оволоділа Коломиею. До вступу частин Червоної Армії місцеві комуністи підняли невелике повстання проти польської адміністрації. Подібне сталося і при зайнятті Станіслава.

Торкнувшись питання взаємодії місцевого населення з радянськими військами, зробимо відступ на тему зустрічі Червоної Армії мешканцями Західної України.

Практично в усіх публікаціях радянських істориків робиться спеціальний наголос на ентузіазмі населення і його допомозі визволителям, наводиться безліч відповідних прикладів²⁸. Факт радісної зустрічі Червоної Армії частиною населення Західної України визнають також деякі зарубіжні дослідники. «Потрібно недвозначно сказати, що... по хуторах, селах і містах Червону Армію вітали більші чи менші, але в будь-якому випадку помітні, дружньо настроєні натовпи. Вони склалися з молоді білоруської, єврейської та української національностей. Люди зводили тріумфальні арки, прикрашені червоними або синьо-жовтими прапорами, часом закидали війська квітами..., вітали хлібом та сіллю»²⁹,— відзначає, зокрема, професор Ян Гросс. Були випадки дружньої зустрічі Червоної Армії також польським населенням і навіть представниками регіональної польської адміністрації, які у перший день плекали ілюзії, що Ради йдуть допомагати Польщі у боротьбі з гітлерівською навалою. Так, у Рівному та Збаражжі 17 вересня повітові префекти особисто виїжджали на зустріч радянських колон і дякували їм за вчасну допомогу³⁰.

Інші західні дослідники не поділяють вищенаведеної точки зору. Василь Дмитришин: «Хоча й здійснювана в ім'я національного визволення від польського гніту, окупація зустріла мало справжнього ентузіазму з боку жертв цього гніту»³¹. Кларенс Меннінг: «Радянська армія... зустріла мало ентузіазму, оскільки західні українці з підозрою ставилися до того, що може принести майбутнє»³².

Така оцінка може бути визнана справедливою тільки до відносно невеликих груп українського населення, насамперед української політичної еліти, інтелігенції та активних членів ОУН. Зрештою, це зна-

²⁶ Skrzywan Kazimiers. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowiecka, 1939 г.— Лондон, 1987.— С. 68.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Гайковський М. І., Слободян М. І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) // УІЖ.— 1979.— № 6.— С. 34—41.

²⁹ Gross Jan T. Revolution from abroad.— Princeton, New Jersey. 1988.— Р. 29.

³⁰ Ibid.— Р. 23; Sukiennicki Wiktor. The Establishment of the Soviet Regime in Eastern Poland in 1939 // Journal of Central European Affairs. Vol. XXIII.— July.— 1963.— N 2.— Р. 196.

³¹ Dmytryshyn Basil. Moscow and the Ukraine, 1918—1953.— New York, 1956.— Р. 167.

³² Manning Clarence A. Ukraine under the Soviets.— New York, 1953.— Р. 150.

ходить своє підтвердження й у реляції від 21 вересня радянського маршала Г. І. Кулика Сталіну із Станіслава: «Переважна маса населення зустрічає Червону Армію з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславі, інтелігенція і торговці зустрічають стримано»³³.

18 вересня радянські війська вступили до Галича, який вранці залишила 10-та польська кавалерійська бригада, що відступала з-під Бібрки до угорського кордону. Лівий фланг і центр 12-ої армії, прямуючи до кордону з Румунією й Угорщиною, не зустрічали серйозних перешкод. Польські війська, які знаходилися на цій ділянці фронту, виконуючи наказ Ридза-Смігли, пішли за кордон. Ті ж частини, що намагалися прорватися з півночі, перехоплювалися радянськими чи німецькими військами ще на підході до Станіславівського воеводства.

Натомість 4-й кавкорпус на правому фланзі 12-ої армії, зайнявши послідовно Рогатин, Ходорів, Жидачів, змушений був на середину дня 21 вересня зупинитися. Далі шлях вів у район Стрия, де знаходилися німці. 57-ма піхотна дивізія 14-ої армії вермахту витіснила звідти групу польських військ бригадного генерала Стефана Дембінського (війшов до Угорщини через Сколе-Славсько) і зайняла 17 вересня Дрогобич, а 18-го — Стрий. На переговори з німецьким командуванням до Дрогобича вирушив командуючий 12-ою армією І. В. Тюленев. На його вимогу відвести війська за Сан німецький представник пообіцяв зв'язатися у цій справі зі своїм керівництвом³⁴.

Польове командування вермахту, на відміну від політичних лідерів «третього рейху», не відчувало себе особливо зв'язаним домовленостями з СРСР і не поспішало віддавати завойовані території. Тим більше, що й Ріббентроп до 20 вересня не залишав надій зберегти за собою Бориславські нафтові поля. Однак наполегливість радянської сторони змушувала йти на поступки. 22 вересня К. Є. Ворошилов і військовий аташе Німеччини у Москві Кьостріг узгодили демаркаційну лінію для військ двох сторін, що відповідає умовам таємного протоколу від 23 серпня³⁵. Частини вермахту в Галичині одержали відповідний наказ і 12-та армія 23 вересня вступила у залишений німцями Стрий, 24-го — у Дрогобич та Борислав, 26-го — у Самбір. Зазначимо, що питання про приналежність Бориславських родовищ було ще раз порушено Ріббентропом у Москві при підписанні угоди про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною від 28 вересня 1939 р. Радянська сторона погодилася розплатитися за передачу їй Дрогобича й Борислава поставками пального до Німеччини в розмірі його річного виробництва у цьому районі³⁶.

27—28 вересня частини 12-ої армії в районі між Гусаковим та Судковичами (на південний схід від Перемишля) вступили в бій з кавалерійською групою бригадного генерала Владислава Андруса, яка від Холма пробиралася до угорського кордону. Група була розпорошена, а сам Андерс, поранений і одягнутий у цивільне, 29 вересня разом з кількома офіцерами дістався до полону. І. В. Тюленев після кількох спроб переконав Андруса написати звернення до польських солдатів із закликом добровільно скласти зброю. Після лікування у Львівському госпіталі польський генерал опинився 20 листопада 1939 р. у Москві на Луб'янці³⁷. Через два роки Андерс став командуючим Польською армією на Сході, що формувалася у Поволжі за домовленістю між

³³ ЦДАРА СРСР, колекція документів.

³⁴ Тюленев И. В. Через три войны.— М., 1972.— С. 119.

³⁵ Dokumenty on Polish-Soviet relations, 1939—1945.— London, 1961.— Vol. 1.— P. 51, 570.

³⁶ Budzgowicz Bohdan B. Polish-Soviet Relations, 1932—1939.— New York, 1963.— P. 184.

³⁷ От Збруча до Львова.— М., 1940.— С. 40—42; Тюленев И. В. Через три войны.— М., 1972.— С. 120; Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowietcka, 1939 r.— Londyn, 1987.— S. 79.

тоді вже союзними Москвою та лондонським польським урядом генерала Владислава Сікорського.

На північному оперативному напрямку Українського фронту, де діяли 5-та армія і 15-й окремий стрілецький корпус, на другий день наступу, 18 вересня, було подолано Сарненський укріплений район і зайнято Сарни та Луцьк. Полк КОР «Сарни», який прикривав напрямок Сарни — Ковель, після нетривалих боїв відійшов на північний захід до ріки Стир. Радянські війська переправилися через Горинь.

Щодо Луцька, то частина розташованих там польських сил ще 17 вересня під командуванням бригадного генерала Петра Скуратовича пішла в напрямку на Львів. Того ж дня на нараді вищих офіцерів було вирішено демобілізувати солдатів родом із східних окраїн, що й було здійснено 18 вересня. З решти особового складу сформувалися два батальйони. Вони перейшли під командування генерала Сморовинського, який капітулював 19 вересня у Володимирі-Волинському. Того ж дня частини 5-ої армії зайняли Сокаль, 20 вересня — Ковель, з якого невелика група солдатів польської національності (інших також розпустили) на чолі з полковником Леоном Коцом пішла на захід, до Краснистава.

На Волині особливо активною була допомога Червоній Армії з боку збройних загонів, створених місцевими комуністами. Роззброєнням розрізаних груп польських солдатів та поліції ще до підходу радянських військ займалася міліція у Луцьку й Ковелі. Червоногвардійці містечок Олика і Торчин, що неподалік від Луцька, за 17—19 вересня роззброїли відповідно 500 і півтори тисячі жовнірів та поліцаїв³⁸.

У 20-х числах вересня на крайньому правому фланзі 5-ої армії, на стику її військ з Білоруським фронтом, маневрувала трьохтисячна група КОР, яка відступала в напрямку Рафаліка — Камінь-Каширський — Шацьк — Влодава. Група напала на загоны озброєних польщуків, біля Шацька зав'язала сутичку з підрозділом 52-ої радянської дивізії, а вранці 1 жовтня була розбита військами 5-ої армії на південний захід від Влодави.

На цей час 45-та дивізія 15-го стрілецького корпусу, рухаючись до визначеної 22 вересня демаркаційної лінії, зайняла Любомль, Холм, Краснистав і вийшла до Любліна. Однак в бесіді з послом Шуленбургом 25 вересня Сталін відмовився від ідеї взяти «під свою руку» етнічні польські землі, розташовані на схід від Вісли, як це передбачалося таємним протоколом від 23 серпня. На переговорах 27 вересня в Москві Ріббентропу запропонували Люблінське і частину Варшавського воеводств, але взамін попрохали його відмовитися від претензій на Литву на користь СРСР. Після консультації з Гітлером рейхсміністр погодився на це, що й було зафіксовано у новому таємному протоколі від 28 вересня 1939 р.: «До пункту 1 таємного додаткового протоколу, підписаного 23 серпня 1939 р., вноситься зміна, яка передбачає, що територія Литовської держави переходить до сфери інтересів Радянського Союзу, у той час як Люблінське воеводство і частина Варшавського воеводства переходять до сфери інтересів Німеччини»³⁹.

В зв'язку з цим, відповідно до директиви Військової Ради Українського фронту від 2 жовтня, 45-та дивізія й інші частини 15-го стрілецького корпусу були відведені на схід, приблизно на лінію сучасного радянсько-польського кордону. Разом з Червоною Армією на Волинь евакуювалися з Люблінщини та Холмщини десятки тисяч євреїв (55% біженців) і українців (40%), а також поляки — прорадян-

³⁸ Івасюта М. К. Ревкоми Західної України у вересневі дні 1939 року // У боротьбі за комунізм.— Львів, 1964.— С. 72—73.

³⁹ УДК.— 1989.— № 9.— С. 47.

ські активісти (5%)⁴⁰. До речі, там, де територію очищали німецькі війська, на німецький бік перейшли кілька десятків тисяч українців — прибічників ОУН.

Головною метою наступу 6-ї радянської армії на центральній ділянці Українського фронту було якнайшвидше зайняти Львів. Виконання цього завдання перешкождали дві обставини. По-перше, у Львові знаходився значний польський гарнізон під командуванням бригадно-го генерала Владислава Лянгнера: частини 35-ої піхотної дивізії, група «Гродно», два дивізіони артилерії — всього близько 15 тис. солдатів і 1,5 тис. офіцерів, а також батальйони цивільної оборони⁴¹. По-друге, на Львів наступав вермахт. Ще 12 вересня о 16.00 частина полковника Шьорнера з 1-ої гірської дивізії, яка наступала на Самбір, вирвавшись далеко вперед, вдерлася до Львова з боку Городка. Шьорнера було відкинуто, але на початок дня 19 вересня, незважаючи на вперту оборону поляків, сили 18-го німецького корпусу повністю оточили Львів, залишивши вільним тільки шосе в бік Тернополя.

Тому у першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, який перебував на Українському фронті, були всі підстави для занепокоєння. На його вимогу начштабу фронту М. Ф. Ватутін наказав 2-му кавкорпусу відразу після зайняття Тернополя надвечір 17 вересня готуватися до виступу на Львів. Політрук одного з підрозділів кавкорпусу нотував у своєму щоденнику: «19.15 — одержали наказ просуватися на Тернопіль і зайняти його. 23.30 — зайняли Тернопіль. 8.00 — одержали наказ про виступ на Львів... 8.30 — зайняли вихідне положення»⁴².

Однак, вирушивши вранці 18 вересня з Тернополя, 2-ий кавкорпус до кінця дня дійшов тільки до рубежу Колтів — Плугів, тобто менш як півдороги, — далася взнаки змученість військ. Тоді було вирішено сформувати увечері того ж дня моторизований загін з підрозділів 5-ої кавалерійської дивізії, яка затрималася на день у Тернополі для придушення поодиноких вогнищ опору. Загін (600 багнетів на автомобілях та 35 танків) під командуванням командира 5-ої кавдивізії комбрига Я. С. Шарабурка після нічного маршу на світанку 19 вересня через шпару в німецькій облозі Львова проскочив до міста, пройшов по вулиці Личаківській, минув будівлю штабу VI-го корпусного округу польських військ і повернув на Винники⁴³. При виході зі Львова два дозорні броневих автомобілі наштовхнулися на позиції 137-го піхотного полку 2-ої гірської дивізії вермахту, і німці обстріляли та підпалили машини, прийнявши їх за польські. Тим часом підійшли основні сили радянського загону й після швидкоплинного бою фашисти відступили. Пізніше командир 137-го полку Шлеммер передав радянському командуванню свої вибачення з приводу інциденту⁴⁴.

Вдень 19 вересня радянські і польські офіцери зустрілися на Личаківській рогатці, де з радянської сторони вперше прозвучала вимога здачі міста. 20 вересня надійшли головні сили 2-го кавкорпусу, потім — 10-та, 38-ма, 24-та танкові бригади. У Винниках розташувався штаб командуєного 6-ою армією Голикова. Розпочалися переговори між радянською стороною, представленою начальником артилерії Київського Особливого військового округу М. Д. Яковлевим (він, за

⁴⁰ ЦДАРА СРСР, ф. 25880, оп. 4, спр. 2, арк. 14, 54, 62, 66.

⁴¹ Там же, колекція документів.

⁴² Знамя (орган Союза советских писателей СССР).— 1939.— № 10/11.— С. 233.

⁴³ ЦДАРА СРСР, колекція документів; Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowiecka. 1939.— Londyn, 1987.— S. 70—71. За даними останньої праці моторизованим загonom радянських військ командував полковник П. Фотченков, але, на нашу думку, є більше підстав довіряти документам ЦДАРА СРСР, що називають ім'я Я. С. Шарабурка.

⁴⁴ Захаров М. В. Страницы истории Советских Вооруженных Сил накануне Великой Отечественной войны, 1939—1941 гг. // Вопросы истории.— 1970.— № 5.— С. 30; Skrzywan Kazimierz. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Napaść Sowiecka, 1939 г.— Londyn, 1987, S. 71.

спогадами М. С. Хрущова, володів німецькою мовою), та німецьким командуванням в особі командира 2-ої гірської дивізії генерала Ферштайна. Останній повідомляв Яковлева про готовність вермахту ще з вечора 19 вересня розпочати штурм Львова і, в зв'язку з цим, вимагав відведення радянських військ. Яковлев рішуче відмовляв їй, у свою чергу, домагався припинення німцями артобстрілу міста і відходу їхніх частин.

Німецькі військові не хотіли поступатися вже майже здобутим Львовом, але на «Oberkommando der Wehrmacht» (ОКВ) натиснули з самого верху. Начальник штабу сухопутних сил «третього рейху» Франц Гальдер занотував 20 вересня у своєму щоденнику вказівку Альфреда Йодля, тоді головного військового радника Гітлера: «Якщо росіяни наполягатимуть на територіальних вимогах, ми очистимо територію». Далі у той же день: «Вирішено: росіяни займуть Львів». І, нарешті, Гальдер дає волю почуттям з приводу такого рішення: «День ганьби німецького політичного керівництва»⁴⁵.

Увечері 20 вересня генерал Ферштайн повідомив Яковлева про одержаний з ОКВ наказ, і німецькі війська почали очищати східні околиці Львова. Вранці 21 вересня почалися переговори з польським командуванням. Спочатку у Винниках побував начальник штабу оборони міста підполковник Казімеж Рижинський, але, не маючи потрібних повноважень, він не дав відповіді на вимогу здачі гарнізону. Потім до штабу Голикова поїхав командуючий гарнізоном генерал Лянгнер. Він розумів безвихідність становища і напередодні повідомляв меру Львова Станіславу Островському про свій намір здати місто більшовикам, які, за його словами, є слов'янами і повинні допомогти полякам у боротьбі з Гітлером⁴⁶. А все ж таки капітулювати на радянських умовах, не порадившись з іншими вищими командирами гарнізону, генерал відмовився.

Намічений на другу годину дня 21 вересня загальний штурм міста радянськими військами в зв'язку з переговорами не відбувся. На випадок неприйняття поляками умов здачі Львова час початку штурму був перенесений на 9.00 22 вересня. Але за годину до призначеного терміну Лянгнер і Рижинський знову з'явилися у Винниках і у відповідь на останній ультиматум, пред'явлений комбригом Курочкіним, повідомили про прийняте напередодні нарадою вищих офіцерів рішення капітулювати. Підписаний тут же акт капітуляції встановлював порядок передачі міста і роззброєння гарнізону. Радянська сторона гарантувала свободу і недоторканність власності польських офіцерів⁴⁷.

О 14.00 22 вересня війська 2-го кавалерійського корпусу почали входити до Львова і за дві години повністю зайняли його, швидко придушивши опір нечисленних груп, що не підкорилися наказу про капітуляцію.

Після оволодіння Львовом частини 6-ої армії продовжували просуватися на захід, на території, з яких відходили німці. 26 вересня 41-ша стрілецька дивізія досягла Рави-Руської, 28 вересня 99-та стрілецька дивізія зайняла Перемишль і вийшла на демаркаційну лінію по ріці Сан⁴⁸. 1 жовтня на берегах Сану склала зброю ще одна відносно велика група польських військ — чотири піхотні і один кавалерійський полки та два дивізіони артилерії, які полковник Тадеуш Зеленецький намагався вивести від Краснистава до Карпат.

⁴⁵ Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х т.— М., 1968.— Т. I.— С. 125.

⁴⁶ Gross Jan T. Revolution from Abroad, Princeton.— New Jersey, 1988.— P. 22.

⁴⁷ ЦДАРА СРСР, колекція документів; Napaśc Sowiecka, 1939.— Londyn, 1987.— S. 87. Полонені офіцери так і не були звільнені, незважаючи на клопотання генерала Лянгнера у Москві (27.09—4.10.1939) й у Львові аж до його виїзду в Румунію 18 листопада 1939 р.

⁴⁸ ЦДАРА СРСР, ф. 35077, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

Щодо загальної кількості полонених, узятих частинами Українського фронту, то вона могла досягати 400 000 чол. За повідомленнями, за першу половину жовтня 5-та і 6-та армії мали, відповідно, 190 584 та 116 981 полонених, а по 12-ій армії цифра, вірогідно, наближалася до цього діапазону (точних даних, на жаль, знайти не вдалося)⁴⁹. Щоправда, така загальна оцінка різко контрастує з підрахунками польського Міністерства оборони в Лондоні, зробленими у жовтні 1944 р. За цими даними, у радянському полоні знаходилося тільки 181 000 польських військовослужбовців, з яких частини Українського фронту полонили, зрозуміло, близько половини⁵⁰. Звідки ж така різка розбіжність? На нашу думку, вона відбиває різницю між загальною кількістю взятих у полон в період бойових операцій, включаючи не лише військових, а й поліцію, і тією кількістю полонених, яка не підпала під звільнення аж до амністії 1941 р., проведеної в зв'язку з новими стосунками СРСР з польським урядом генерала Сікорського в Лондоні. Більшість же полонених-рядових, в тому числі практично всі непольської національності, були звільнені незабаром після завершення, або ще й у ході вересневої кампанії. Ще 21 вересня маршал Кулик, який перебував на Українському фронті з контрольно-допоміжною місією, надіслав у Москву пропозицію звільняти військовополонених — українців та білорусів, тому що величезну масу полонених неможливо було прогодувати. Потрібне розпорядження було надіслане, потім з якихось причин відмінене (про що свідчить відповідна телеграма начштабу фронту Ватутіна), а згодом знову поновлене⁵¹.

Втрати Червоної Армії на території Західної України становили 424 убитими і 1042 пораненими (по 5-ій армії, відповідно, — 221 та 485, по 6-ій — 106 та 333, по 12-ій — 97 та 224). На сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня нарком закордонних справ В. М. Молотов навів дещо більші цифри — 491 убитий та 1359 поранених у військах Українського фронту⁵². Таке зростання кількості жертв цілком імовірно, оскільки протягом жовтня збройні сутички з окремими групами польських офіцерів тривали.

Формальний підсумок вересневої кампанії був підведений вже згаданою угодою про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. Власне, новий кордон був детально визначений лише 4 жовтня додатковим протоколом, підписаним у відповідності до умов договору.

Ще чекає на своє підтвердження чи спростування факт таємної зустрічі Гітлера і Сталіна у Львові 17 жовтня 1939 р., про яку у квітні 1940 р. шеф ФБР США Дж. Едгар Гувер повідомив держдепартамент Сполучених Штатів⁵³. Якщо ця зустріч в дійсності відбулася, то її також слід вважати наслідком вересня 1939 р., який мав такий далекосяжний вплив на подальшу трагічну долю Європи та й усього світу.

Воссоздается картина дипломатической и военной борьбы за территорию Западной Украины, разгоревшейся в сентябре 1939 г. вследствие реализации условий секретного протокола к советско-германскому пакту о ненападении от 23 августа 1939 г.

⁴⁹ Там же, колекція документів.

⁵⁰ Skrzywan Kazimiers. Wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17.9.1939 // Naraśc Sowiecka, 1939.— Londyn, 1987.— S. 79.

⁵¹ ЦДАРА СРСР, колекція документів.

⁵² Там же, ф. 25880, оп. 4, спр. 35, арк. 908; Молотов В. М. О внешней политике Советского Союза: Доклад на внеочередной пятой сессии Верховного Совета Союза ССР.— М., 1939.— С. 13.

⁵³ Комсомольская правда.— 1990.— 11 нояб.